

старого Смотрицького, — на жаль, захована в досить знищеній копії. Має напис: «От сынода Берестейского через священника Корытского мнѣ данное для вѣдомости», що, можливо, треба розуміти як записку «священника з Корця». Я наведу сю маленьку записку в цілості, бо вона варта того:

Року 96 октебра 6 дня въ среду, въ четвер, въ пятницу и субботу сыноды былъ у Берестью великий, Грекомъ зъ Римляны о зъедноченью, на которомъ митрополить Рогоза и владыки: полоцкій Германко, володимерскій Потѣйко, луцкій Кривилко, холмскій Збирошко, пинскій Ионище — яко перво крыянкомъ, покутнѣ и подступно до римского папы сонмища, отступивши православия святого греческого вселенского бѣгали (а никто ихъ — яко пророкъ Иеремія и апостолъ до Римлянъ въ главѣ десятой мовятъ — не слалъ!), — такъ и теперъ явно сами только приложили ся и повинули ся однѣ! За што заразъ отъ Римлянъ въ замку чествованы, и яко медвѣди музыку скоромошскою — тарарушками утѣшаны, але раднѣй — посмѣваны были! Ино не одноѣ овечки словесной за собой потягнути и взяти не могли, только сами одни волку ся отдали. А стадо, хвала Богу, вѣцѣль все самымъ Богомъ охраняемо, вкупѣ и единого сердца и устѣ въ православии давнемъ ко хвалѣ божой zostало. А они яко змѣнники и супостаты, присяги господаря короля и волностей и покою хрестіанского нарушители и сказцы, черезъ легкотовъ патріаршихъ и иныхъ митрополитовъ, епископовъ, архимандритовъ, игуменовъ, протопоповъ и презвитеровъ, числомъ сту шести особъ, а къ тому князей, пановъ и пословъ ихъ съ обоихъ панствѣ съ коруны Польской и великого князства Литовского многихъ, и огуломъ всѣми православными хрестіаны — отъ духовенства и власти церковное отсужоны, и со все влады святительскоѣ обнажены и за простыхъ вѣмѣнены суть. И соборнѣ (ухвалено посольство) до господаря съ прозбами отправити и послати (абы е королевская милость) маетности церковные отъ нихъ отобрати росказать, (а на мѣстце тыхъ) змѣнниковъ иныхъ правовѣрныхъ и статочныхъ пастырей — митрополита и владыкъ подати рачиль. А дотолъ поки (тые змѣнники) будутъ, тогда у молитвахъ звыкльыхъ патрярха царгородскій куръ Гавриль маеть ся отъ священниковъ упоминати и похваляти. А (тыхъ змѣнниковъ) завжды опуцоныхъ и въ згордѣ мѣтъ, и за епископы почитаны не мають быти. И такій skutокъ того сыноду стал ся¹.

Потій. Проти православної фаланги з уніатської сторони вступає в сім часі один тільки Потій. Він організатор і політичний борець, і одинока літературна сила уніатів: полеміст, проповідник, історик уні, на своїх плечах виносить він її, рятуючи своєю незвичайною енергією від упадку. Се загальноприйнятій погляд, що, незважаючи на яку могутню поміч і підтримку папської курії, королівської влади, католицького кліру і католицької аристократії Польщі, тільки завдяки великій енергії і здібностям Потія та повній безоглядності і неперемінливості в способах боротьби, що він виявив, Берестейська унія не лишилася при загальній во-

¹ Акты Зап. Россіи IV с. 146, в скобках те, що я доповняю наздогад — викрапковане видавцем

рожнечі православного громадянства таким же порожнім словом, як унія Флорентійська¹

Але, незважаючи на великий інтерес, що викликає ся людина як індивідуальність, як письменник, як історичний діяч, що полишив по собі такий глибокий слід в історії України, і ширше — всього слов'янства, можна сказати, — ним займались мало і нерадо. Не тільки православні, для котрих Потій був і лишився до нинішніх часів постаттю дуже неприємною², але й уніати з католиками, славлячи заслуги Потія як «апостола унії», не радо ним займались. Крім Льва Кішки, що видав в 1714 р. його біографію, при польським перекладі його казань³, властиво, нічого замітного не вийшло з сеї сторони, — аж до 300-літнього ювілею унії, коли ожививсь інтерес до сеї доби взагалі і стали появлятися студії як Студинського, присвячені між іншим Потієві⁴, а дали

¹ Так оцінював роль Потія на сто літ пізніший його наступник Лев Кішка: «Коли б по смерті Михайла Рогози римська столиця не постановила чутилого митрополита, Іпатія мовлю, — приєднана Русь напевно відпала б назад у схизму» (л 2 об). А от що півторака літ пізніше писав уже православний «митрополит литовський» Макарій Булгаков у своїй «Історії Русской церкви»: «Для литовської церковної унії Потій зробив стільки, як ніхто з його товаришів без нього, його зусиль і праць, вона б не закрипнула в краю, не пустила б коріння, і з перших же початків помалу загрожла б, стівши такий загальний і однодушний опір з боку православної людності. Скільки відомо, сам Потій, ставши митрополитом, ні разу не звертався до своїх товаришів, не кликав на поради ані до спільної боротьби за унію. так мало сподівався він від підвладних йому єпископів! Він за краще вважав постояти без них самому за свою улюблену унію всіми своїми силами і засобами, і дійсно вирятував її в початках і закріпив її в литовським краю».

² От як писав про нього м. Макарій «Нема підстав заперечувати, що І. П. працював на сім полі за переконання. Але всі негідні способи, яких він уживав для своєї мети, вопіючі неправди, до котрих він не стидався раз-у-раз звертатися для перемоги своїх ворогів, всі насильства і нагінки, якими він силкувався накинути православним ненависну їм унію, кладуть на ім'я Потія в історії незгладиму пляму стыду і неслави» (Х. с. 411).

³ Kazania y Homile meza božego Niesmertelnej Slavy y Pamieci Hipacyusza Pociēja Metropolitы Kijowskiego, Halickiego y calaej Rusi, Biskup Włodzimierskiego y Brzeskiego, z Listem Melecusza Patryarchy Alexandryjskiego a Responsem Hipacyusza Przezemnie Leona Kiszke, Protothroniego y Administratora Metropoliej caliej Rusi, Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego z Ruskiego języka na Polski przetlumaczone, y swiatu ogłoszone. Roku Panskiego 1714 Typis Monasterij Supraslensis PP. Basilianorum. Книга присвячена правнукowi Іп. Потія Людвикові-Костянтинови Потієві, тодішньому каштеляновi віленському і гетьмановi вел. кн Литовського. Примірник Київської Академії, що ним я користувався, має напис, що його подарував 1715 р. сей Л. Потій єзуїтові de la Mars, а той видав її 1716 р. pro rethoribus academicis (віленських) ubique fuerint. Потім належав він бібліотеці Острозькій Орг. Д. В. М.

⁴ К. Студинський: Polemiczne pismo Pociēja, Львів, 1897 (про «Унію»), Хто був автором Αντιόθητις-а з р. 1599 (Записки львівські т. 35, 1900): Pierwszy występ literacki Hipacyusza Pociēja, Львів 1902 (про його «Унію» і з приводу неї), Ze studiuj nad literaturą polemiczną, Краків, 1905 (з

300-ліття його смерті дало привід до видання присвяченого йому спеціального уніатського збірника¹. Гарячий, бойовий, нестримний характер Потія мало підходив для канонізації й усвячення його пам'яті як столпа церкви. А з другого боку, не щастило йому і в істориків культури і письменства — хоч тут його постать має великий інтерес, і велика літературна спадщина Потія: теологічні трактати, листи, проповіді становлять дуже цікавий соціальний і літературний факт.

Дуже дивно, що такий активний і гарячий темперамент проявляє себе так пізно. Родився Адам Потій (в єпископстві Іпатій) ще в початках сорокових років (1541 р., як приймають)², у заможній і впливовій родині Берестейщини, як старший син Льва Потієвича³, доволітного великокняжого дворянина, писаря і підскарб'я, що в сій ролі лишив по собі дуже важну пам'ятку: попис великокняжих замків Волині й України, споряджений з великокняжого наказу в 1545 р. Молодий Потій, підрісши і пройшовши науку, був відданий, звичаєм тих часів, на двір найбільшого з магнатів в. кн. Литовського — кн. Радзивіллів. Се було, очевидно, при кінці 1550-х рр., коли сей двір був найбільшим вогнищем кальвінізму. Тут Потій, як сам каже, докінчив свою науку і перейнявся кальвіністськими поглядами; очевидно, побував і за кордоном, на євангелицьких університетах — судячи з то-

XLIII т Rozpraw Wydz filologicznego); дві статті «Хто переклав на руську мову Synod Brzeski Скарги» (автор доводить, що Потій) і «Полемика Потія з Піагом», Пам'ятки полемічного письменства к XVI і поч XVII в., 1906 (Пам укр-р мови і літ. V); Полемічне письменство в р. 1608 (Записки львів 104, 1911), В тристаликте смерті митрополита Іпатія Потія (ювілейна книга м Іпатія Потія, як нижче), Львів, 1914

¹ Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія, видана заходом Товариства св Ап Павла, Львів, 1914, містить після опису ювілейних свят. О. І Савицький, Іпатій Потій, єп володимерський і митрополит київський і львівський (біографія), о. др Боцян Митрополит Потій, апостол Унії, О Макарушка Огляд літературної діяльності м Іпатія Потія; др. В Шурат Потієва Унія, др К Студинський, як вище, др Іван Копач — ювілейна промова Крим того. М. Чубатий Митр. Іпатій Потій, апостол церковної єдності, Львів 1913

² З старшої літератури Н. Трипольский. Уніатский митрополитъ Іпатій Потій и его проповѣдническая дѣятельность — Труды Киев. дух ак 1877—8 (найбільша праця про Потія, але цілком баламутна — див далі) О Леввицький Іпатій Потій митр кievскій — Пам'ятники старини въ западно-русскихъ губерніяхъ т VIII, 1885, А Bruckner. Spory o unię w dawnej literaturze — Kwart. Historyczny 1896 Dr Józef Krukowski Krytyczny rozbiór kazafi i homilij Н Росіея, Gazeta Koscielna 1899. Розбір сеї праці Б. Пюрка в львівським Бдгословським Віснику 1900 р. Також відповідні розділи в працях Жуковича, Третяка і Возняка.

³ Дату сю подав Кішка, і вона приймається всіма пізнішими біографами.

⁴ Дід його писався П а т е й Тишкович, се, мабуть, ім'я Іпатій; батько писався Лев Патієвич (Паткевич мб не добре прочитано) і Потеевич, внук — Потій, Потей, в польській формі Росієй, що відповідає українському Потій і вказує на таку вимову імені.

го, з яким роздраженням він потім прийняв на свій рахунок Клірикову похвалу тим, що за кордоном не «диндовали» і своєї батьківської віри «чужими пстротинами не помазали»¹. Але кінець кінцем він у нововірстві розчарувався, як каже, — бачачи переходи євангелицтва в арианство і новохрещенство, і приблизно коло 34 року життя вернувся «до своєї старожитньої руської віри»². В той час він вступив у батьківські сліди — служив на королівським дворі секретарем, потім займав земські посади своєї Берестейської землі, — що були і лишились майже дідичними в їх роді — спочатку уряд писаря, згодом земського судії (одну з найвищих земських посад), а 1588 р. дістав від короля титул берестейського каштеляна, себто сенаторську гідність.

При тім Потій виявляв живі інтереси й до церковного українського життя, показував себе прихильником братського руху, помагав організувати братство в Бересті; а zarazом перед католицькими біскупами, що з тої нагоди рекомендують його «найбільш освіченою людиною між своїми», заявляв себе прихильником унії: радив їм використати приїзд патр. Єремії і викликати греків на диспут, щоб виявити перед православними їх релігійну нестійкість. Кн. Василь-Костянтин Острозький, що сам тоді прихильно ставився до планів унії православних з католицькою церквою як способу вивести православну церкву й особливо її ієрархію з її тодішнього занепаду, цинив такі настрої й гадки Потія, і коли той потім незадовго повдовів, став намовляти його взяти на себе єпископський чин і зайняти місцеву владичу кафедру володимирсько-берестейську. Вона опорожнилась на поч. 1593 р., і кн. Острозький, як перший магнат Волині і староста володимирський, до певної міри вважав себе її хазяїном. Потій, що мав велику родину, шестеро синів і доньок, довго вагавсь: хотів оженитись удруге, сватав доньку воеводи полоцького Дорогостайського, Криштоф Радзивілл вів переговори, але панна не пішла чи її не видали, і Потій ршив стати владикою Як висловлюється його біограф Кішка. «делкатне, бо сенаторське, тіло, приодів грубою сукнею закону Василя Вел.» Але панні Дорогостайській того не забув, що вона його загнала під сукню!

Як людина близька дворові і католицькому єпископатові, Потій, очевидно, знав уже тоді те, чого не знав Острозький,

¹ Пам подем лит III с 408 і 1071

² Автобіографічний лист його передр в Актах Зап Росси IV с 209, з нього і з інших листів Потія викомбінують вищезгадані відомості, натомість звистку Кішки, що Потій від малenькості виховувався на дворі Жигимонта-Августа і зоставсь на нім аж до смерті короля, вважаю менш правдоподібною

що випрошував йому владитство у короля, — що група владик, з Балабаном у головах, вже сприсяглася на унію й вела переговори з королем про умови і способи її проведення. Війшовши між них, Потій став головним промотором сього плану, їздив до Рима для його проведення — Терлецький попри нього грав роль статиста; енергійно збирав для унії прихильників між аристократією і зовсім природно за чотири роки, по смерті Рогози, дістав титул митрополита і провідне місце, на котрім зостався до смерті, в 1613 р. Безоглядно поборював православну опозицію, заривав, де міг, церковні маетки, добивався від уряду, щоб уживав всіх своїх засобів до репресій, для зламання опору нижчого духовенства і людності. Викликав тим завзяту ненависть серед православних (пробували його вбити у Вільні на вулиці — в 1609 р.) — і їм платив тим же, до смерті непогамований, непримирений, безоглядний і прославлений за те в своїх кругах як аскет і праведник¹.

Перший раз, таким чином, розпоряджуємо хоч скільки-небудь конкретно біографією письменника, і при тим досить живою і барвистою, — тому я коротко спинився на ній. Знаємо, з ким маємо діло, і тим краще можемо оцінити літературні засоби, котрими орудує сей найбільший магнат у сучаснім українським письменстві і найученіший між сучасниками своїми муж, як його нам рекомендують сучасники-католики.

Переходячи до літературної спадщини Потія, стрічаємось, одначе, відразу з серйозною перешкодою. Потій рідко відслонював своє авторське обличчя, писав і публікував здебільшого анонімно або псевдонімно, а значна частина його літературного діла — проповіді — заховалися в перекладі і хто зна — чи їй не проредактовані притім руками видавців Приходиться, виходячи від творів безсумнівно Потієвих, а також його автентичних листів, доходити його авторства на підставі подібності змісту і стилю, — на щастя, сильно колоритного й індивідуального

Першим звісним літературним твором Потія вважається «Унія альбо выкладъ преднѣйшихъ артыкуловъ ку зъодноченью Грековъ съ костеломъ Римскимъ належашыхъ», видана в Вільні в 1595 р.² без імені автора: видно тільки, що се один з єпископів — ініціаторів унії. Подібності стилістичні і деякі інші вказівки не лишають сумніву, що автором був

¹ Дуже детально описана його побожна смерть Кішкою, мовляв, — з паперів фамільного архіву Потіїв д 4

² Передр в II т Памятн полем лит

Потій¹. Але виникає гадка — невже такий завзятий полеміст, яким він себе виявляє, почавши від сього часу, доти — до яких 55 літ життя ні разу не согривив літературно? Се здається мені неймовірним, і я не трачу надії, що з часом відкриються нам ще раніші його писання.

«Унія» з літературного боку менш интересна: автор виясняє мотиви, які привели владик до унії й обговорює п'ять «найголовнѣйшихъ артыкуловъ, которые до тоє згоды перешкажають — о похоженю Духа Светого, о чысцу, о зверхности видомого и настаршого пастыра, о календару, о антихриствѣ» (118). Виклад, як на Потія, здержливий і предметовий, зрідка тільки автор дає вислів своєму сердитому настроєві, як у наведеній вище згадці про православну доктрину про папу-антихриста, або от як він остерігає «неукого простака руского» від протестантів:

Нѣхай жебы одно — чого пане Боже уховай — тые геретыкове сегоднешние въ томъ панствѣ господара нашего надъ Рымляны верхъ одержали, и такъ яко въ Англиш маючи по собѣ пана вѣру рымскую и все набоженство рымское викоренили, певне бы и намъ, хотя се з ними братаемъ и на папежа и на Рымляновъ згожаемъ, не заборговали, але рыхлей бы нѣмо быдло (яко насъ называють) до оборы своеє загнали!²

В передмові досить интересно описується прикре становище, в котре попали ініціатори унії, що хотіли, мовляв, вирятувати вірних від еретичних сект, які розмножилися за недбалістю головних пастирів — патріархів:

Што жъ было иншого намъ бѣднымъ и горкимъ подпасычомъ чинити? Одно, видечы недбалость и нечуйность пастырей нашихъ головныхъ — до лѣпшого ряду и до оное старожитности и згоды светое, которая за продковъ нашихъ бывала, вернути ся О чомъ гды смы водлугъ повиннос(т)и наше радить и промышлять почали, вмѣсто подякованя и вдячности за старане нашо у великую ненавис(ть) и в неласку до своихъ же пришли Так же не толко словъ ущипливыхъ писма вшетечного намотрѣли ся и наслухали, але наконецъ и погрозокъ и небезпечности здоровья нашего увездъ полно О котрое мало стоимъ, бо для правды божое и того положить не страхаемо ся. А ото нажалоснѣйшая — ижъ вснмъ геретическимъ и дьявольскимъ сектамъ волно — старшымъ о порадку межы своими промышляти, людей православия хрестианского до своей вѣры наворочати — то словы то писмомъ, то синодами. Наконецъ — волно Пана Бога блюзнить и противъ превѣчному маестави Сына Божего писма заразливые выдавать, друковать, людей добрыхъ а во имя Отца и Сына и Святого Духа въ церкви божой вже окрещеныхъ — знову крестити, понурити. Наконецъ — другимъ до жидовства и до ярма старозаконного, съ которого насъ Христось Господъ вже освободилъ — волно удавати ся А предся вси молчатъ, а не толко

¹ Так висловивсь уже в 1879 р. Макарій (IX с 603), і його здогад не стрив нізвідки заперечення, ширше розвинув і обгрунтував його ак. Студинський в студії «Pierwszy występ literacki H. Rosieja», присвячений спеціально «Унії».

² Пам полем. лит 147.

похвалою яких на здорове, але і злого слова на них речи не смѣють.¹ А намъ, горкимъ часто епископомъ, которые власть не отъ посполитого чедовѣка, але отъ Бога и отъ порадныхъ пастырей, въ церкви божой поставленыхъ, за рукоположенемъ ихъ маемо,— не маеть быти волно о лѣпшомъ порадку в церкви божой и о направъ старати ся!

И не жалъ бы намъ тоє кривды терпѣти, бысмь людей до чого нового и николи неслыханого вели! Але ижъ до оноє стародавнєо згоды, которая первѣй, за єдиноцтва была въ церкви божой, свонхъ ведемо,— атоли за то таковое преслядоване терпимо, не отъ чужыхъ, не отъ поганъ, не отъ геретиковъ, але отъ своихъ ркомо то православныхъ христианъ. Ну жъ што тыхъ явныхъ потварей — и словныхъ и на писмѣ выданныхъ насмотрѣли ся есмо яко быхмо хотѣли вѣру свою православную, а потомъ евангелицкую выгубить, вси обрядки церкви нашое исакрамеита светые водлугъ стародавнєо порадку церкви восточное въ ни-во-што обернути. Ну жъ што иншихъ розмаитыхъ прычынъ — яко быхмо то для пожитковъ своихъ власныхъ, для мѣстець въ радѣ (сенатѣ), для пыхи, для лакомства чинити мѣли (с 114—5).

Смотри жъ одно — хто то чинить и хто таковые новины спросные розсѣваеть? Певне не станъ духовный, которымъ бы пристойнѣй людей остерегати ся¹, але людъ посполитый, простый, ремесный, который покинувши ремесло свое (дратку, ножыцы и шило), а привлацивши собѣ врадѣ пастырскій, писмомъ божымъ ширмуютъ, ницуютъ, выворочаютъ и на свое блюзерске и хвалшивые потвары оборочаютъ, пастырей своихъ власныхъ соромотять, безчестятъ и потваряють. А на большое обелженье якобы якимъ безецникомъ не зъ рукъ въ руцѣ, але на кій узявшы свое писма черезъ особъ легкихъ, незнаемыхъ подають². Не вѣру, жебы хрестиянскимъ чловѣкомъ таковой быти мѣлъ, хто бы се таковое кривды нашое ужалити не мѣлъ! (с 116—7).

Лист до кн. Острозького, писаний три роки пізніш (у червні 1598 р.) і потім опублікований (того ж 1598 або на початку 1599 р.) — щільний апологічний трактат (близько аркуш звичайного друку) — може вважатися одним з кращих творів Потія з того погляду, що особа адресата, до котрого він звертався, вимагала від нього великої здержливості і поважання, отже, він стримується від звичайних своїх грубих вихваток, а, з другого боку, — вистерігається і того плаксивого тону, що в інших випадках відгонить лицемірством старого насильника. Тон взято досить гідний, хоч і не витриманий, і він не захоплює читача — через недостачу щирості і безпосередності — так само, як не зміг взяти на щирість і самого старого князя. З одного боку, авторові хочеться прихилити князя виразами вдячності і пієтизму, але, з другого, — в нім клекотить гнів на учасника колишніх спільних планів, що його відступив і вирікається власне за здійснення сих спільних планів! З тріумфального тону — довершеного великого діла: відновлення церковної єдності між «греками и римлянами», з вихвалення благодатей, що при-

¹ Хибна конструкція, розум. людям було б пристойніш мати осто­рогу від духовних.

² Цікава побутова подробиця!

носяться унією, він збивається на докори за допущені не-тактовності, на пригадки, що старий князь покинув його і видає його листи для публікації (в «Апокризисі») — коли він також міг би надрукувати з старого листування не одне неприємне князеві. Ся невитриманість псує музику — через те вона і не зробила пожаданого враження. Але все-таки письмо повне гарних і інтересних місць — і з чисто літературного погляду, і як вислів певної ідеології, і просто — цікавих побутових образків.

Так, напр., описується сучасний занепад Греції, її духовенства, церковного життя:

Не бачу жебы церковъ греческая черезъ килка летъ тыхъ прошлыхъ светобливая и лепшая быти и въ поступкахъ якихъ примножится мела, але што далей тымъ горей нищитъ и до великое неуместности и грубиянства приходитъ. Где межи старшими и дозоръцами церкви ничего иного одно пьянство, лакомство, светокупство, неправда, ненависть, потворы, упоръ пыха, надутость и иные злости панують такъ вельми, же тежъ ани работою горькою полепшити и смирится не хотятъ. О наукахъ въ писме светомъ и в ьныхъ, свецкихъ писмахъ, ку оздобе и цвиченью людъскому, где первой цветъ самый былъ, того вже ани пытай! Учителей, казнадеевъ добрыхъ межи ними и зъ свечьюю не найдешъ, и овшемъ — казанья за ересь папезъскую себе почитають, покрываючи свою неуместность и грубиянство. Чого могли бы стены церкви острозкое соборное посветчити, коли анѣтиохейский патриарьха тамъ былъ, и коли презвитерь ваше кнежацкое милости слово божое проповедати хотель — же мусяль мовчкомъ съ катедры злезти (В польським виданні додано: бо йому того заборонив (очев патриарх) — називаючи казанья папською ересою)¹

Якую паметку по себе оставилъ въ тыхъ краяхъ Гаврилей патриарьха ахрыдоньский (охридський), который якобы прекупникъ неякий в краме розкладаючи товары свое торговаль, такъ онъ светые речи розгрешенья малые и великие торгомъ продаваль — великое розгрешенье по талеру, середнее по полталера, а меньшее по шести грошей. На што все самъ очевисте у Берести очима своими смотрелемъ. Не воспоминаю иныхъ збытковъ, которыхъ было полно, и яко се потомъ и въ самомъ Рыме на зелживость всего народу Греческого и стану светителского написаль, а потомъ як марне, вернувшисе до Грецкихъ острововъ згинулъ и явную казнь божию за свое збытки отнесъ (с 1023—5).

Коли кн. Острозький не прийняв простягнутої руки, й на свій лист Потій отримав глумливу відповідь Клірика, він додав до готової вже, мабуть, відповіді на «Апокризис» Філаleta, названої теж по-грецьки «Антирризис» (відповідь), свій лист до кн. Острозького і свою відповідь на «Одпис» Клірика, і все се разом випустив у 1599 р. на українській мові, а на другий рік (1600) вийшло се все також мовою польською². «Антирризис» вийшов безіменно — Потій називає його твором «побожного мужа Філотея»; традиція

¹ Памятники полемической литературы III с. 1021—3.

² Украинський і польський текст усіх трьох творів передр. в III т. Пам. полем. литер.

назвала його автором грека Петра Аркудія. Тому треба нам наперед приглянутися одповіді, підписаній іменем Потія, щоб ще познайомитися з його автентичним стилем і манерою і потім перейти до «Антирризиса» — найбільшого з його літературних творів, і покористуватися сею знайомістю з Потієвим літературним стилем, здобутою з його безсумнівних писань.

«Отпись на листъ ниякого К्लीрика Острозьского Безъименъского, который писалъ до владыки володимерского и берестейского» — твір невеличкий, понад 50 тис. знаків (трохи більш друкованого аркуша), але один з найбільш інтересних, з літературного погляду, творів сеї доби. Потій пише його в першій особі, звертаючися весь час безпосередньо до Клірика. Бере його весь час зневажливо, «з гори», як школяра: держить свою відповідь майже весь час у тоні глузливім, сатиричним, пересипаючи гумористичними прислів'ями і приказками, і се надає його писанню незвичайну жвавність і безпосередність. Розуміється, тактовніш було б старому і поважному владиці, бувшому сенаторові і в недалекій будучності митрополитові, діставши відповідь замість князя Острозького від якогось анонімного студента, так само відповісти йому через третю особу, а не спускатися самому на рівень студентської сварки. Але, видко, сангвінічний, войовничий темперамент потягнув старого вже (майже 60-літнього) перебійця на власноручну розправу з напасником. У результаті з'явився літературний твір, не дуже корисний для репутації поважного фундатора уніатської церкви, чи «апостола уні», але дорогоцінний для історії побуту і легкої письменської манери, що може бути поставлений недалеко від «Ключа» Смотрицького-старшого. Бракує тільки йому того благодушного тону: гнів і роздраження робить Потієві дотепи більш гострими, ніж приємними. Все ж таки я не пожалую з нього виписок; з огляду на незвичайну колоритність мови шкода їх перекладати, тому в нотатках даю пояснення менш зрозумілих місць, трохи модернізую графіку і справляю явні помилки.

По кількох побожних епіграфах, котрими прикрашений «Отпись», його розпочинає така «Предмова до Клірика острозьского безъименъного отъ епископа володымерского и берестейского Іпатія».

Слыши, чоловіче добрый, хтожъколькокъ ¹ Бо ижесь машкарою лице свое закрылъ, трудно тебе познати И если-сь умыслъне для того имя свое затаилъ, жебы-сь тымъ смелей лаялъ, и непытанный будучи отповедалъ,—

¹ Хто б ти не був.

знать иже-сь Катона не читаль¹ И видишь ми ся¹ подобенъ быти онымъ комедейнымъ жакомъ², которые въ комедияхъ убравши ся въ коштовную одежу, несутъ на собе особу царьскую альбо кнежати якого зацного — ступають поважне и готують ся, якобы што великого и мудрого мовити хотели. А коли ся забудутъ — алижъ ти³ зъ оное поставы поважное смеху и шидерства полно зъ себе начинаютъ⁴! Бо не то што потреба, але што ся навинеть до губы бредять⁵. А коли з нихъ зволокуть одежу — по старому яко жакове по-подъ оконью⁶ зъ горщъками старую пьсну поючи Павъперибусъ⁷ бегаютъ

Власне и ты таковъ ми ся быти видишь! Бо хотя жъ приолекльсь ся особою княжати вельможного, предся⁸ тотъ же и таковъ же еси, чымъ и первой был-есь! Подъял-есь ся речи великое и поважное отъ княжати пана своего до мене отправовати, але яко бачу — обема⁹ есы досыть не учинилъ: ани княжати пану своему (што и самъ на себе въ предмове до чителника вызнаваешъ!), а мне пакъ поготову — до котрого непытанный будучи отписуешъ, подобно¹⁰ розумеючи мя быти негодного отпису пана своего!

Али если жъ кор милость помазанецъ божый и иные вельможные и зацные панове сенаторове духовные и свецкие не встыдають се до мене писати, певне и твой панъ, до которого-мъ я писалъ, не зельжилъ¹¹ бы быть тымъ стану своего княжацъкого, гды бы былъ самъ до мене отписалъ. Бо не розумею¹² того о натуре его добротливой, жебы такъ гордымъ быти мелъ! А подобно его десятокъ словъ были бы мудрейшие и у мене вдячнейшие, анижъ тая твоя Библия зъ Алькораномъ помешаная, которое-мъ отъ тебе не потребоваль ..

Але коли жъ ми тебе — Богъ ли, хто ли иный нагодилъ, жесь такъ смелый и безступий¹³, — памятай же на оные слова поеты зацного Гомеруса — если-сь ихъ коли читаль «Яково слово речешъ, таковое жъ и услышишь». Не мей же ми за эле, если што несмачного найдешъ! Бо то посполитая¹⁴ таковому придается, коли хто не пытанный вырывается и отказываетъ кому на то, о што его не просятъ (с. 1043—5)

Прочитай же не гневаючися сее писанье мое такъ, яко-мъ и я твое прочиталь, хотя же-мъ тебе на не не заробилъ¹⁵, и отъ тебе его не потребоваль! Але ижесь самъ натякъ¹⁶, — прийми жъ за вдячне, хотя што и несмачного знайдешъ. Але если же съ бачный, разумею, же на оные слова паметати будешъ «Обличай премудра, и возлюбить тя» А через тое дай ми покой¹⁷ — бо я съ таковыми машкаръниками безъименными не звыкъ справы мевати. Бо яко самъ ясне поступаю, прото тежъ не встыдаю ся имени своего предъ

¹ Здаешся

² Школярам

³ Тож то

⁴ Нароблять

⁵ Сі дві фрази Потій пропустив у польським перекладі

⁶ Попід вікнами

⁷ «Бідним!» — сим словом починалась школярська проханка, котрою випрошували собі під хатами поживу

⁸ Все-таки

⁹ Обом

¹⁰ Мабуть

¹¹ Не скомпрометував би

¹² Не припускаю

¹³ Безстидний

¹⁴ Звичайна річ

¹⁵ Хоч у тебе на нього не заробив

¹⁶ Набіг, наскочив.

¹⁷ На дальшу полемику не витягай

жаднымъ на свете! ¹ Такъ же и ты — если ся годнымъ того быти чуешь, открий лице свое. здойми тотъ личманъ скоморский ² Вшакъ ³ не у куклы то играти — писмомъ божимъ ширмовати!

А усхоцеш ли еще чого большей от мене, — не далеко Острогъ отъ Володымера! Можешъ еще, отче Аврааме, до себе прейти еще не утверди ся оная пропасть межи нами, для которое бы хотящие прейти отсюду къ вамъ, albo отъ васъ до насъ не могли переходити ⁴ Да ведь не по небу летаешъ, але по земли яко и я пользаешъ И такъже еси въ дорозе бежимо оба до кресу ⁵, одножь ⁶ не ведаемъ, где прыйдет ся отпочевати Бо то не в нашой моцы, але у того, который воздаетъ комуждо по деломъ его! Не заглядай же ты в мою манътыку ⁷ — смотри своеє сукни ⁸, што въ ней несешъ! Бо якъ ты моего бремени не понесешъ, такъ ани я твоего!

Не мовъ же пышно, — бы на зло не вышло!

Пану Богу тя поручаю, — хотя тебе не знаю! (1049—51).

Відповідаючи Клірикові всуміш на його богословські тези і на особисті притоки, Потій раз у раз збивається з персональних оправдань і глузувань з свого антагоніста на теоретичні богословські виводи, і навпаки. Се значно ослаблює враження від його богословської полеміки, часто влучної і зовсім поважної, — отсе переплітання її з сміховинними виставками на адресу Клірика. Але для нас, з літературного становища, інтересний власне не богословський елемент Потієвої відповіді (що й на сучасників, очевидно, не робив сильного враження, через сю манеру), — а власне його саркастичні балачки, переплетені різними побутовими образками.

Свій властивий «отпись» починає він такими глузливіми замітками:

Яко жекглярь ⁹, коли неумелый, пустивши ся на широке море, не умеєть до поръту трафити, але товкучи ся по мору то сюди то туды заледве на конецъ до якого пристанища, и то благого ¹⁰ прибулкається, — такъже власне и ты по многихъ прикладахъ, и то мало зъ собою згодныхъ збегавши, ледво еси до конца, и то непевного прибилсе! Поднял-есь ся бачу, не своего дела — писмомъ ширмовати ¹¹, и штурмуєшь на тую нашу єдність и згуду

¹ Сим разом виімково — можемо додати від себе.

² В польськiм тексті — машкару

³ Бо

⁴ Тут Потій іронізує з епіграфа Клірикового «одпису», що процитував слова Авраама до багатого, з притчі про убогого Лазаря «Помяни, яко въспріаль еси добра твои в животь твоємъ» Потій посмівається, що Клірик узявсь говорити словами Авраама, тут завважає, що їх не длить та пропасть, про яку говорить Авраам багатому, а далі кілька разів глузливо називає свого противника «Авраамом Острозьким». Через непорозуміння се дало було проф Брікнерові привід догадуватися, що Клірик звався Авраамом Помилку сю пояснив ак Студинський

⁵ До краю — до смерті

⁶ Тільки

⁷ Торба

⁸ В польськiм тексті — бесаги

⁹ Моряк

¹⁰ Лихого

¹¹ Фехтуватись

церковную Але вижу, же твое гороховые кули зь соломенныхъ дель¹ яко оть скалы недвижимое отлетаютъ!

Остерегаешъ людей, жебы ся от тоє единости удаляли — жебы въ ней чого злого не было И немало писма назбиралъ еси! Але даремная твоя праца, не потреба было так много прикладов збирати! Але подобно боял-есь ся, жебысь тыхъ книжокъ своихъ не умалилъ² — так-есь много в нихъ доводовъ наклалъ³ Але не хочю тому верити! Подобно, же-сь зь яко казанья недоученого, альбо чужим розумом справуючися и позычаючи у людей, чого во лбе³ не доставало,— такъ великую обору⁴ збудоваль еси, ижъ заледве докончилъ еси тоє вежи Бабелоньское! И то ледайко!

Але яко-мъ съ писанья твоего зрозумель, бачу, иже-сь есть ученъ академии Острозьское И если жъ тая годность твоя зъ нее вышла — не леда натуру млодости твоеє ку доброму нахиленую вижу⁵ И сподевал быхъ ся, жебы што годного съ тебе напотомъ быти могло, але жебы тою буйностью не персилито ся, и таковой вроженный довтгипъ в ни-вошто се не обернулъ! Про то жалуючи тебе и млодости твоеє мушу тебе напоменути, абы-сь таковыхъ прикладовъ⁶ коли што пишешъ, што-наскромней⁷ уживаль А не так много, аж спать⁸ и до брыдкости людем учоным!

Поведають о зацномъ поете греческомъ Пиндарусе, ижъ написавши вирши неякнесь невесте⁹ велце ученой, которую звали Сафо офероваль — въ которыхъ полно было прикладовъ и подобенств розмаитыхъ От которое невесты вместо подякованья былъ штрофованъ за то мовечи¹⁰ Ижъ таковыхъ прикладовъ потреба людемъ учонымъ уживати якобы присмачковъ яких, альбо яко соли — жебы не назбытъ пересоливати! (с 1051—3).

З приводу порівняння греків, що під владою католиків беруть участь у католицьких церемоніях, з татарськими невольниками, що мусять святкувати байрам, Потій вибухає такою запальною тирадою:

Запади ся жъ ты зь онымъ твоимъ байрамомъ татарскимъ, до которого приворываешъ sprawy и звичає корцырскихъ и кретенскихъ Грековъ! Бо хто жъ бы кольвекъ былъ такий — хоть Рымлянинъ, Грекъ ли, Русинъ ли, albo Полякъ, который бы тыхъ церемоний татарськихъ хотя и по неволи наследоваль! Баръзо быхъ о его спасению вонтъпилъ¹¹ .. Хйба если толко ты съ твоими новыми теолокгами такъ еси мудеръ, жебы-сь ихъ мелъ обмовити¹², ижъ въ томъ греха не мають, же то по неволи делаютъ! Але всимъ такимъ быти у беса и зь обмовою твоею таковою!

А ижъ мы зачишъ побывати у Оръде за чужою стравою¹³, подобна за овакою¹⁴, коли Татарове тутъ приехавши у лыкахъ¹⁵ отселя до Оръды хрес-

¹ Гармат

² Аби відповідь не вийшла занадто коротка.

³ У власній голові

⁴ Іронічно — замість дому

⁵ Іронічно все-таки маєш добру натуру, коли і звідти потрапив щось ви-нести

⁶ Цитат

⁷ Якнайскромніш.

⁸ Мабуть

⁹ Жінці

¹⁰ Вона сказала.

¹¹ Сумнівався.

¹² Виправдати.

¹³ На чужім утриманні

¹⁴ Такою

¹⁵ Бранців пов'язаних.

тиянь проводить, — ино если же для байраму¹, которого не ганишь, — пристойней тебе, клирикови, тамъ ехати и въ таковымъ пасанью² ходити (бо часомъ и тутъ за шкатулы чужие, хто ихъ лупаетъ, такъ на рыцарство пасують), анижь епископови цнотливому, покинувши свою парафию³! А если же розумеешь, же тамъ не добре, ино якъ я тебе зъ милости хрестиянское того не зычу, такъ же и ты мне не маешь чогу зычити, памятаючи на оные слова чо го быхъ не хотель, абы тебе иний не учинилъ, стережи, абысь того коли другому не делалъ, а по старосвещьку мовечи «што тебе не мило, того другому не зыч!» (1067—9)

А што поведаетъ, ижь его книжацкая милость панъ твой по Коръцыхъ не бывалъ и молодости летъ своихъ на марнотравстве и роспустахъ по бруку не тратилъ, — певне и панъ воевода троцкий, зацное княжа⁴ — не вспоминаючи иныхъ многихъ, яко аръцъбыскупца и канъцлера коронъного и иныхъ многихъ зацныхъ и вельце учоныхъ людей — если што ведають и умеють, наболей ве Влошехъ того научились! Якожь панъ воевода троцкий, который въ оныхъ краяхъ и въ многихъ иныхъ бывалъ, не зосталъ для того жебракомъ ани за марнотравство то ему почитается! И твоему кнежати не прибыло тымъ скарбовъ, ижь тамъ не бывалъ Знаемъ многихъ людей зацныхъ и велможныхъ, которые дома сядячи зъ великихъ пановъ стали се калеками И зась многие суть которые во Влошехъ и в иншихъ краинахъ далекихъ перекрыновали⁵, уходечи обжирства домовог, которое не толко до сытости и до пьянства, але тежь часто и до vomitu звыкло бывати А предъся тою перекрынацією отчизны не потеряли! Такъ же и его княжацкая милость панъ твой безъ марнотравства могъ бы то учинити — не нарушилъ бы тымъ панства своего!

А такъ не мел-есь, брате, слушное причины тыхъ ганити, которые ездять по свету — видети то што есть годного ку виденью, и доведати ся того што есть пожиточно ведати Бо того тутъ ани в Польще ани в Литве, погтовью ани на своемъ Волюню ани въ Руси не знайдешъ!⁶ Хиба бысть хотелъ превалный свой колеюмо⁷ острозьский такъ зацный мети, до которого для наукъ зо всего света подобно люде на каждый день стекають ся! (с 1071—3).

Што ся дотычетъ местца въ раде⁸, же насъ омылили, — где ся зъ насъ насмеваешь и подъ покрывкою титулы собачие приписуешь и зъ робятами за пелью местце указуешь, и што горьшого еще на потомъ пророкуешь, — не противлю ся твоей молодости!⁹ Бо-сь жакъ и по жаковску пишешъ! И если того въ школе острозской научилъ людямъ учтивымъ примовляти¹⁰, не леда¹¹ цвичене и годность тое школы показуется! Але подобно рыхлей где въ корчме за горелкою научил-есь ся тое диялектки! Умель быхъ и я тебе

¹ Коли се для того, щоб побачити байрам.

² В татарських ликах, чи кайданах

³ Тут Потій, розгніваний побажанням Клірика, аби йому довелось побачити татарський байрам (татарським бранцем), каже, що се скорше годиться Клірикови — походити в татарському «пасанні», хоч таке лицарське пасання — кайдани себто, дїстають і дома ті, що розбивають чужі шкатули, — себто дуже грубо закидає Клірикови нахил до розбою!

⁴ Князь Миколай Радзивілл, найбагатший пан держави.

⁵ Подорожували

⁶ Я вище зазначив, що се роздраження, з яким Потій говорить тут і ще далі про подорожі за кордон, ясно вказує, що се він прийняв на свій особистий рахунок

⁷ Колегіум

⁸ В сенаті

⁹ Не буду споритися з молодиком.

¹⁰ Ляяться

¹¹ Не абияк.

на то отказати! Але памятаючи на слова оныє: «Не отвещай безумному по безумию его, да не подобенъ ему будеши», не отдаю тебе зла за зло Боже ть отпусти тотъ грехъ, бо не ведаешъ што мовишь! А не только противъ насъ, але и противъ кнежати є м, пана своего, которого власною рукою одъ летъ пети тотъ артыкуль¹ межи иными артыкулы до тоє єдности потребными єсть написанъ Пытай ся пана Василя Суражского, который съ тымъ до мене приездчалъ², скоро на вступе епископства моего Сознаеть то и самъ его княжецкая милость, и то кгда ся былъ взялъ о месте и о вотумъ зъ его милостию княземъ бискупомъ луцкимъ о владыку луцкого на соймику³

Мне одному, брате милый, можешъ тымъ не укарати Бо-мъ седелъ въ раде панской часть не малый, а исте не на подлейшомъ местцу⁴, але мало не в посродку всеє лавицы сенаторское Съ которое мя не хто инший, але твой же панъ за волею божею рушилъ и стараньемъ своемъ усиленнымъ — Богъ светокъ — и надъ волю мою, на той столице епископской посадилъ. На которой теперъ частей проплакиваю смотречи на теперешние часы и на злость и упоръ людський. Ото-жъ и теперъ Богъ самъ сьрцавидецъ єсть светокъ сумненья моего, ижъ того⁵ яко не прагну, такъ о то никому докучати не буду, хотя жъ обетницу господарскую⁶ и иныхъ многихъ сенаторовъ католическихъ маємо Съ тылу тежъ черезъ людей, яко оны до кухни заглядать на люде — не моя речъ! Бо-мъ ся в такъ зацномъ и старожиномъ дому шляхетскомъ, хотяжъ небогатомъ, такъ добре уродилъ, же-мъ кождому пану и наболшему сенаторови ровень (с. 1115—9)

Пізнавши провідні гадки і прикмети літературної манери Потія на сих писаннях, підписаних його іменем, наберемо певності, що в «Антирризисі» справді маємо також його руку — і се, значить, його головний твір! Можна допустити, що Петро Аркудій, котрого традиція називала автором сього твору, брав якусь участь в його укладанні — напр., зібрав богословський матеріал проти виводів Філалета. Сей учений грек з Коркири родом, вихованець римської колегії св. Атанасія, де він доступив докторату «письма светого» і потім, на прошення луцького біскупа Мацейовського, звісного промотора унії, був присланий на Україну в тих часах, коли писався «Антирризис», дійсно був помічником і співробітником Потія і міг брати участь в його літературних працях⁷. Тим може пояснюватись, що в уніатських кругах його ім'я зв'язалось потім з «Антирризисом» як найбільшою з Потієвих

¹ Домагання місць у сенаті для владик як одна з умов унії

² Посланцем від Острозького, у котрого Суразький був у службі — див вище.

³ Спорився з біскупом луцьким про місце і право голосу на соймику для луцького владыки

⁴ В пол тексті не записано

⁵ Місця в сенаті

⁶ Приречення короля, що владыки, прийнявши унію, дистануть місця в сенаті

⁷ Відомості про нього зібрані в книзі ак Харламповича «Школы» с. 491 дд

праць¹ Але при тім всім «Антирризис» настільки виразно показує Потієву руку, і догматична дискусія, котру можна б уважати ділом Аркудія, так відступає на другий план перед моментами політичними, чисто Потієвими, та його особистими порахунками з православною опозицією, що приходить думати,— коли Аркудій постачив деякий матеріал, чи, може, був ужитий Потієм умисно за ширму його авторства²,— все-таки обробив матеріал і надав йому літературну форму Потій! Вона безсумнівно Потієва. Цілий ряд паралельних місць і буквально тотожних виразів зв'язує «Антирризис» з одписом Клірикові. Не кажучи про загальну подібність або тотожність поглядів і гадок.

«Апокрисис» Філалета, що його мав збивати «Антирризис», складається з 4-х книг. Перші дві присвячені унії 1596 р.: історії владичої змови і політики уряду супроти православної церкви та оцінці її з становища польської конституції і прав громади до церковних справ. Книга третя і четверта присвячені загальним питанням: устроєві римської церкви, її претензіям на вселенську владу та тій критиці східної церкви, що дав був у своїй книзі Скарга «Антирризис» займається головно справами, з котрими особисто був зв'язаний Потій — котрого нещирю, конспіративну тактику Філалет ілюстрував його листуванням з кн Острозьким й іншими документами. Отже, листам, опублікованим Філалетом, «Антирризис» протиставляє інші документи — м ін. писання кн. Острозького. І тільки під кінець звертається до другої половини «Апокрисиса», та й тут спиняється на тім тільки, що його особисто дотикало, а в чисто наукових питаннях відсилає читача до нового компендіума єзуїта Беларміна: *Disputationes de controversiis fidei christianae 1581—1592*. Правда, zarazом признає, що се вказівка для його читачів цілком безвартісна, бо вони до латинських трактатів сягати не будуть, і для них треба було б зробити принаймні «руську» вибірку з Беларминових «отказів» Але все-таки вважає можливим се «кому ученшому зоставити — изали-сь, да Богъ, найдетъ таковой побожный католикъ,

¹ Звісний геленіст Еміль Легран у своїй «*Bibliographie Hellenique*» каже, що він бачив рукописний латинський переклад «Антирризиса», надписаний (мабуть, пізнішою рукою) як *Petri Arcudii Corcyraei Apologia adversus Christophorum Philaletum* (III с 222) Згаданий уже уніатський історик Стебельський також говорить про латинське видання «Антирризиса», написане Аркудієм (р XV). Се питання розбирає цитована вище ґрунтовна студія ак Студинського

² Але дивно було б у таким разі, що Потій не поставив його імені на книзі, як то зробив з «Обороною Флорентійського собору», підписавши її іменем вільського ректора Петра Федоровича

«который ужалившись цнотливого народу Росейского и заведенья их невинного, откажетъ достаточне тому шекареви геретическому на тые вси потвары и выкруты его». Сам він тільки благає «побожного чительника» не вірити цитатам і виводам Фіلالета! (с. 899).

Дискусію свою з Фіلالетом автор «Антирризиса» веде таким методом, що випишує з «Апокрисиса» тезу за тезою, на котру хоче відповісти,— чи в автентичнім тексті, чи в своїм переказі, і дає на те свій «отказ». Трактат його через те не має такої конструктивної суцільності і плановості, як «Апокрисис». Також від «Апокрисисового» тону — дуже коректного як на той час, сильно відбиває вульгарний, лайливий тон «отказів» «Антирризиса». Такі компліменти, як «вшетечная, шекарская, невыпареная губа», «безмозкое пудло», апелюючи до «кия», до «ката», котрого варте було б Фіلالетове писання, прикрашають занадто часто виклад «Антирризиса», особливо під кінець,— там, де автор особливо почуває недостатки своєї відповіді,— де він, як то сам признає, просто ухилиється від дискусії, там саме він немов нагороджує то кріпким лайливим тоном, ще гострішим ніж в одповіді Клірикові!

З становища наукового, таким чином, «Антирризис» ані в порівняння не міг іти з «Апокрисисом», і православні могли з повним правом поглузувати з безсилої злоби противників. Але з літературного — повні запального темпераменту, обчислені на емоцію читача, прибрані в можливо сильні, мальовничі образи тиради «Антирризиса», незважаючи на свою вульгарність, котрою часто прогрішаються, мають не раз значний інтерес, і я вважаю потрібним навести кілька цікавих побутових образків, характеристичних для тодішньої соціальної атмосфери і літературної манери,— вони доповнять те, що ми вибрали вище з «Одпису» Клірикові Острозькому.

Насамперед візьму отсю ілюстрацію тодішніх патрональних прав

Згадуючи про всякого рода нагінки і насильства, котрим підпадають православні, Фіلالет наводить взірець цинічного поводження самого Потія у своїй епархії, супроти церкви — фундації звісного нам православного ревнителя Василя Загоровського. На погляд Фіلالета, Потій порушив тут шляхетські права патронату, і тому Фіلالет робить з сього інциденту спеціальний кримінал,— коли б церква була у владичім «подаванню», не міг би з нього зробити такої серйозної справи.

Він пише:

Владыка володымерский по приѣханью южъ зъ Рыму на дворъ еє милости паней браславскон княжны Збаражскон¹... нашедши тамъ до церкви², въ которой водлугъ давного звичаю набоженство презвитерь отправовалъ, двери кгвалтомъ выбилъ, речи до набоженства отправованья належачіе оди побралъ, другіе порозмѣтовалъ, ово згола кгвалтъ великій учинилъ. Зъ стороны чога кгда [еє] милость протестацію чинила, всказалъ до неи, же дармо ся протестуетъ! Бо его тутъ въ Полщи жаденъ судъ о тоє судити не будетъ могль. А если жъ до папѣжа (которому южъ послушенство отдалъ) схочетъ его позывати,— будетъ мѣти добрую прожъчку³. Але онъ будетъ то мѣти передъ нею⁴, же ему дороги тамъ пытати не будетъ потреба — бою жъ еси перевѣдалъ. И такъ разумѣетъ, же тамъ за еи милость не скажутъ⁵ (с. 1768)

«Антирризис» на се відповідає:

Напродъ Нехъ ведомо будетъ, ижъ тая церьковъ, которую теперь еє милость пани браславская деръжитъ, здавна належитъ до соборное церькви володымерское, подъ послушенствомъ и зверхъностью епископовъ володымерскихъ. А стоитъ не у дворе еє милости панее браславское, яко Филалетъ баламутитъ, але на особливомъ островьку, на предьместью володымерскомъ. А дворъ еє милости на другомъ островьку, и тотъ пустый, ветромъ горожонъ, въ которомъ дворе здавна ниhto не мешкаетъ. Тое теды церкви попь, яко и зъ инъшихъ церквей окрестныхъ повиненъ былъ завжды въ церкви соборной чергу свою, кгда на него прышла, служити и на входы⁶ до соборное церкви завжды прыходити, и тамъ повинность свою, яко здавна звыклый былъ обычай, отпраовати. Якожъ и пры теперешнемъ епископе то чынивалъ черезъ колкось летъ безъ жадное переказы. Трафило ся потомъ, кгда тотъ черги своеє по килкакротъ омешкалъ и до церкви соборное не почалъ ходити,— позванный будучи о то одъ владыки и пытанный. для чога бы повинности своеї, яко звыклъ, не полнилъ, поведель ижъ ему еє м пани его до церкви соборное ходити и черги своеє пилновати не велела. Владыка володымерский взявшы таковою ведомость, не сквапляючыся покладалъ не разъ почитивость на е. м паней браславской и упоминалъ еє, абы церкви божей такового безъправа не чинила, и што станови е. м женскому не належытъ, въ то ся не втручала, церквами и презвитерами въ справахъ духовныхъ не рядила. А еє милость кгда на то ничего не дбала, тогды владыка, видечи таковою взгроду уряду своего пастырського и кривду церькви божеє, взявшы зъ собою протопопу и иныхъ презвитеровъ килка, самъ шелъ до тоє церкви. А нашедши еє отвореную — бо ся на тотъ часъ вечерня въ ней отправовала,— вшедшы до церкви съ пристойною учтивостью, яко до храму божого, анътимись съ престола, поднявшы индету, знялъ. И поповичи тоє церкви поведель. «Поневажъ въ церкви соборной, яко-сь повиненъ, черги не служишь и на входы не бываешъ и зверхъностью пастыра своего, тутъ подъ бокомъ его будучи гордишь,— прото жъ и тутъ въ той церкви не годенъ-сь службъ божеє одъпраовати! И такъ взявшы толко одинъ антимись, а иное все въ целости зоставившы, и тому жъ попови казавшы церьковъ замкнути, прочъ одышолъ. А дверей, яко Филалетъ мантырытъ, не выбиялъ.

¹ Першої жінки В Загорівського, що з ним розвелась, але, видно, дали титулується його титулом «пані браславської»

² Я переставляю тут порядок слів, явно помилений.

³ Подорож до Рима.

⁴ Ту перевагу

⁵ Не засудять

⁶ В пол.. кожної суботи на вечірню і в неділю на утрєню

Пытамы же тя, Филялете, што тутъ за квалтъ не толко є м паней браславской, але и той церкви сталася отъ владыки? Поневажъ тотъ который маеть въ мощи своей церкви и ставити и посвещати, и где видить зъ уближеньемъ хвалы божое — тамъ заказовати въ нихъ служения, — тотъ то учынилъ не квалтомъ, яко ты поведаешъ, але властию зверхности своеє епископское

А гды бы прышло глубей о тыхъ речахъ питати ся, мало ся и то не покажетъ, же є м пани браславская до тоє церквы ниякого права слышного не маеть. Бо тая церковь передъ тымъ завжды бывала въ подаванью є. королев милости и подъ зверхностью епископовъ володымерьскихъ, такъ яко и иншыє церкви окрестныє. Которую то церковь мешанинъ неякий по смърти поповской, будучы зятемъ его, спадкомъ взявши и самъ не маючи до того никакого права ани позволения господарьского ани одъ епископа своего, нетъ ведома яко и якимъ правомъ завель¹ то є м пану Василью Загоровскому кашталянови браславскому. О што ся продохъ теперешнего владыки, небожчыкъ Феодосей, владыка володымерьский, протестовалъ, и тепер ся о то правомъ чинить². Смотри жъ, яковый то блудъ по дочъце поповской взяти хлопю простому церквы и продавати єе, и отдаляти отъ церкви соборное и ламати права церквыныє!

Аведже не о тоє тутъ речь идетъ, але о владзу епископскую, которая належытъ до порядкы церквей и хвалы божое въ церквахъ, бы и власныхъ шляхецкихъ. той³ ся николи ничего уймавати не можетъ. А што ся дотычетъ отказу владыки володымерьского до є м панєє браславское — чоґо если самъ не слышалъ, Филялете, не тверди того, жебы потомъ на таковыє повести твое хто не зазвонилъ въ такий колоколъ, што на баламуты звонять! (с. 929—33).

З приводу закиду, що Потій викляв берестейське братство і наказав духовенству не відправляти над братчиками й їх родинами ніяких церковних обрядів, «Антирризис» відповідає:

А якъ было владыце таковыхъ своволниковъ не карати, которые церковь божую покинувши и хвалу божую въ ней възгордившы, иншыє собе места на молитвы и sprawy церковныє покутне обирали! А другие до арьянова на злость церкви божой и на възгарду удавали ся! А што большая — будучи свецкими людми и покинувши некоторое шыло и дратву — ремесло свое власное, — слово божое (не будучи на то послани) проповедали, пороженницамъ молитвы давали. Вемъ, же то у тебе, Филялете, яко у геретика за фрашку⁴ стоить — бо у васъ и жонки писмомъ ширмуютъ и не посланные будучи кажуть⁵. Але въ церкви католической не такъ...

А што еще наспроснейшая — сами такуюю безъбожливость чынечы и другихъ спокойныхъ и невинныхъ простачковъ бунтовали, за собою ихъ отводили, до церкве ходити боронили, домъ божый молитвенный вертепомъ разбойническимъ называли. Тыхъ которые до него ходили, балтвохвальцами крестили. Презвитеровъ цютливыхъ и побожныхъ непристойными именовы и назвисками соромотили, лаяли. Епископа своего послушни быти не хотели. А не толко єму, але и помазаньцови божому, за то же той едноты былъ причиноу, злоречили (с. 937—9).

¹ Відступив.

² Процєс ведеться.

³ Владі епископа — вона зостається необмеженоу.

⁴ Жарт.

⁵ Проповідують.

А мало ли маеш на томъ, найдешъ и въ книгахъ местъскихъ¹ блюзнерства² некоторыхъ вписаные А то съ тое причины ижъ одинъ шевъчикъ съ того жъ незбожного и свовольного братства будучи на беседе учинилъ ся Предтечею, и другого такового жъ шевъчика яко самъ Христомъ истиннымъ называлъ. За которые слова блюзнерские не могучи ихъ стеръпети другий чоловекъ побожный тогожъ набоженства руского родичъ³, знявши зъ ноги пантофель губу тому предтечѣ шылскому отеръ Поведь же ми. изали таковая губа вшетечная не годна была такового каранья? Пусти толку уши на торгъ, оставъ ухъ стороне (други)⁴, доведаешъ ся и болшей того, анижъ ся тутъ написало!

А што поведашъ, же бито, до везенья сажано, кгвалтомъ до тое едности прымушано,— то неправда, Филялете! Дано было одному шевчыкови (а сънять тому жъ Предтечы) киемъ отъ старосты. Але не за то (хотя бы за такое блюзнерство огня былъ годенъ!), але за то ижъ до вряду замкового будучи заволаный ити не хотель и слугу подъстаростего зсоромотилъ.

А што прыпоминаешъ везенье некоторого сънять презвитера, ино и то отъ когось старшого стало ся было слушне Съ которого везеня самъ же епископъ его вызволилъ,— пытай его себе, вшакъ его знаешъ! А нехъ Богу дякуеть, же его што срожшого не поткало яко выклятого и баньнига, божымъ и свецкимъ правомъ осуженьнаго А што за прычына тое кари была, пытай ся у кого иншого, а познаешъ, ижъ былъ и болшей заслужилъ! Не воспоминаю кривоприсяжества его покилкакrotnого, а остатнего на евангелии светой съ поцалованьемъ добровольнымъ учыненого, ижъ ся мелъ на-вернути до своего епископа⁵ (с. 941—3)

¹ Магистратъскихъ.

² Кошунства

³ З роду руськой вири.

⁴ З пол тексту

⁵ Заперечуючи закид Филалета, Потий доволн виразно пдтверджуе факт религійного насильства пд натиском епископа-унгата пп килька разв общяв триматися унн, але не додержав сеи присяги, і тоді епископ його викляв і дістав на нього баніцію у короля («когось старшого»); на тій підставі попа всаджено до в'язниці і відти випущено після того, як той пп знов-таки присяг владци на покiрність Так само і в дальшм пунктi Потий вповнн стверджуе факт королівської заборони будування церкви й боронити сеі заборони з свого католицького становища

Треба одначе сказати, що Потий не завжди стоить на такій несимпатичній позиції епископського абсолютизму супроти нижчого духовенства Він уміє вчитати часом гірку правду і православній шляхти, що, пильнуючи своїх патрональних прав над духовенством, держала його в крайнім пониженні і не боронила його соціальної позиції

«Хто за владыки і за ихъ духовенство — за попы бедные, слово наимейшее промовилъ, коли ихъ кривжоно, коли добра церковные и наданья ихъ одыймовано, поповъ небожать за простые хлопы и горей нижъ за хлопы оборочано? межы кожейяки и шевцы, а сънять последей всихъ на универсалахъ кладено, одъ особъ своихъ и одъ обейстыя церьковного поборы на нихъ ставено? Якое нечести ани жыдовьские школы ани мечты татарские не терпятъ! Гляньте одно, што за слово Попъ одъ обейстыя церьковного повиненъ дати побору два золотыхъ, а протопопа четыре! Укажите жъ ми, где такъ написано о рабинахъ и школьникахъ жыдовьскихъ, абы одъ школы платили такъ яко наши попове одъ церьквей хрестіаньскихъ? Або то крамарчикове надъ товаромъ седятъ, же одъ церьквей яко отъ купли якое платити мусятъ?»

«Ну ж, якое ушанованье поповъ рускихъ одъ пановъ ихъ власныхъ, а сънятъ болшей которые ся Русю быти озывають: же я некоторыхъ у подьводу ездити, съ плугомъ на роботу до пановъ своихъ ходити мусятъ! О тые

Што ся тычеть листовъ є королъ милости, не моя ихъ речъ объмавляти. Только того троха доткну, еслибы хто мовилъ, ижъ є королъ милость не мель заказовати церькви будовати¹ А ижъ самъ є королъ милость въ листе своемъ посветьчаєть, же тая церьковъ без воли и благословення митрополитова на взгорду зверьхности его ставити ся зачала одъ людей своволныхъ, изали не слушъная речъ была зверьхности свецької заказати людемъ своволнымъ, котрыє зверьхности своеє духовное слухати не хотели? А што жъ помогли листы є королъ милости? Предъся своволници и на листы панские намней не дбаючи тую сынагогу свою² поставили! Которая вже и кровью невинныхъ людей снатъ посквернила ся!³ Хто жъ ее светилъ? Хто анътимисы давалъ? Пытайте ся где по нихъ ежджано?

Але конфедерация! все вольно! Не только по анътимисы ездити, але и пана своєго передъ неприятелемъ сведичнымъ гидити, на него ся скаржыти, а што ведати — если же и о чомъ горшомъ и шкодливомъ панству его кор милости розмовляти?⁴

Хто жъ теперъ епископомъ тое церькви? Жоньки, которые и въ церкви людей бити кажутъ? О мои милые королевны ангельские, пометайте ся, вшакъ то еще не Анъглия!⁵ Але маєте вымовку: конфедерация! конфедерация! не рушь!

А хвалишь же то, пане Филялете, вижу, же хвалишь! Бо и на листы самого помазанца божого пана своего (будучи подданымъ его!) мечешъ ся, судишь, штрофуєшь Важнейшая у тебе конфедерация, анижъ права церьковные! Которая хотя жъ не на розпусту, не на свою-волю, не на спротивенство Богу и зверьхности, але для покою посполитого была дана,— а ты ее ужываєшь и противъ Богу и противъ церкви католической, и противъ самому є. королъ милости помазанцу божому И довнимаєшь⁶, же тебе за тою конфедерациєю все вольно и Богу и людямъ лаяти и шкалевати и почтывости отсуждати, врьды одйимовати! Гамуйся, для Бога, пане Филялете!⁷ Сроки-сь велми, але не дужъ! Набрехавши ся азали охрапєєшь⁸ Помени на оную прыказку: «Собака брешеть, а ветеръ несеть»

вси кривды и утиски помененыє (не воспоминаючи боевъ, везенья — што ся тежъ у некоторыхъ найдуетъ!) — где коли о то православникоуе наши м а л е в а н ы е мовили? На которомъ наши вьезде або сейме о то ся заставили? (с 677—9).

Але сам Потій занадто був шляхтич і занадто деспот у відносинах до сього самого нижчого духовенства, аби самому піти в тім напрямі, що його рекомендував Він навіть літературно не розвинув сього вдячного мотиву відповідно!

¹ Фіалет як взірець порушення релігійної толеранції, запорученої постановами конфедерації 1573 р (прийнятими і новим королем, Жигимонтом ІІІ), наводить королівський наказ віленському магістратові 1596 р, котрим забороняється будова нової православної церкви

² В польській ще налевайківській

³ То значить — адміністрація силоміць, з кровопролиттям силкувалася ту церкву секвеструвати

⁴ Натяк на політичні зв'язки православних з Москвою

⁵ Про впливову участь жінок у православних русі Потій не раз закидає в своїх писаннях — вище, ще Пам пол лит 683, 1061—3, навіть зложив вірші на сю тему і надрукував у «Посольстві до папи Сикста» л 5 Певне невдоволення з сього ми бачили вже і у старого Смотрицького, вище

⁶ Думаєш

⁷ Так Потій зчаста називає Фіалета, перекирвлюючи його ім'я — з правдолюб'а на любителя пліток, видумок.

⁸ Охрипнеш.

Але і я на блазна-мъ походиль, же ся такъ дольго въ речъ удаю зъ шаленымъ хлопомъ, который подобно маслюку опивши ся леда што бредить¹ Волю ему покой дати, послушавши кого мудрейшого, который мя научаешъ «Не отвещай безумному по злобе его, да не подобенъ ему будеши!» (с 943— 7)

На пізніших писаннях Потія, виданих після 1600 року, коли він став митрополитом, не буду ширше спинятись. Публікував він чимало, але переважно по-польськи, майже завжди анонімно або псевдонімно (так що круг його писань, мабуть, ще не замкнений). Розвивав у них ті ж ідеї, що в раніших писаннях, так що вони ні ідеологічно, ні літературно не додають нічого нового до розглянутих — хіба цікаві побутові образки чи поодинокі риси — котрих нам у рамках сеї праці не можна ставити собі завданням вичерпати. От важніші писання:

Відповідь на лист патріарха Мелетія з 1599 р., що намовляв Потія до повороту до православної церкви, обсилав компліментами й обцяв високе і покійне становище в ній. Потій; повторивши сі компліменти, хвалиться своєю правовірністю і переходить у наступ на грецьку церкву; закидає їй, що вона і сам Мелетій злютеранились, з'єретичились і нічого не можуть дати ні йому, ні руській церкві Написано се гордо, в'їдливо, хоч і не лайливо. Має дату 1601 р. і, можливо, не було ні вислане, ні опубліковане, тому що саме 1601 р. Мелетій помер. Видав її Кішка в польським перекладі при казаннях Потія в 1714 р.

Obrona s Synodu Florenskiego powszechnego dla prawowiernej Rusi napisana przez Piotra Fiedorowicza, w Wilnie kollegium ruskiego im. ks metropolity kirowskiego rectora, a przez Gellasia Rusowskiego archimandritę wileńskiego na polski język przełożona. 1603 В листі до Сопіги, посилаючи примірник, Потій каже, що він випустив книгу під чужим іменем, щоб присвятити Острозькому, бо від нього він би книги не прийняв (Archiwum Sapiehów ч 433). Се критика «Історії Флорентійського собору», виданої Кліриком; на жаль, досі не передрукована і не простудійована відповідно

Поселство до папежа римського Сикста 4 отъ духовенства и отъ князять и пановъ рускихъ, зъ Вилни року 1476 мѣсяца марта 14 через пословъ в томъ же листе ниже менованыхъ; без року — видана 1605 р.¹ — див. вище.

Польське видання того ж «посольства»: Poselstwo do papieża rzymskiego Sixta IV i т. д., we Wilnie 1605 (10 VII)

¹ Час видання установляє лист Потія з 28 VI, що при тім посилає вже сю книжку П Сопізі (Archiwum domu Sapiehów, ч 561).

О przywileiach nadanych od najasn. krolów polskich, y przednieyszych niektóрых dowodach, które święта Unia wielce zalecaia y potwierdzia, bez року (1606).

Гарьмонія альбо согласіє вѣры, сакраментовъ и церемоней святое Восточное церквы съ костеломъ Римьскимъ, 1608 р.— присвячена Остафію Воловичу, мовою українською і польською, на перебій — «для вѣдомости досконалшое обоей сторонѣ». Викликана, здається, стрятинським требником Балабана, 1606 р., де надруковано обряд перехрещування латинників, коли прилучаються до православної церкви,— дуже різко про нього виступає і при тім ганить різні православні практики (передр. в II т. Пам. полем. лит.).

Relacia y uwazenie postępkow niektorych około cerkwi ruskich wileńskich roku 1608 y 1609, Wilnu wszytkiemu swiadowym — апологія Потія і його ближчого помічника (пізнішого наступника на митрополії) Вельямина Рутського з нагоди релігійних розрухів, що сталися у Вільні. Передр. ак. Студинський в Пам. полем. письменства, доводячи, що автором сього анонімного писання був Потій.

Ісповеданне віри і тестамент, написані Потієм під враженням тих же подій 1609 р.—атентату на нього й ін. Ісповіданне видрукував Скарга при своїй відповіді на «Тренос»¹, тестамент Потія — поданий до судових книг його сином Яном Потієм по смерті митрополита в 1613 р.— в актах, виданих Ор. Левицьким².

Про збірку Потієвих казань, видану в польськім перекладі Кішкою, я вже згадував. Сюди увійшло 21 казання і стільки ж «гомілій» на неділі і свята — від митаря і фарисея до дня св. Духа (на кожне свято казання і гомілія),— вибрані з кафедральної володимирської бібліотеки. Видавець зазначає, що се тільки мала частина сих Потієвих писань: він, мовляв, сам ладив їх збірку, почасти переписуючи власною рукою, почасти даючи для переписання священикам, і в одного такого — священика св. Спаса володимирського безповоротно загинуло 20 секстерн (зшитків з 6 аркушів) оригіналу. Коли се правда, то Потієві належить спорядження, мабуть, першого великого корпусу українських казань у католицькім стилі щодо змісту і щодо форми. Але, не опублікований своєчасно, він не мав впливу на розвій українського проповідництва XVII віку. Правда, по літе-

¹ Na Threny y lament Orthologa do Rusi Greckiego nabożeństwa przestroga. Краків, 1610.

² Архивъ Юго-Зап. Рос. I, VI. ч. 153.

ратурі ходить звістка ¹, нібито 1674 року в Супраслі була видана збірка Потієвих казань «руською мовою» — але ніхто того видання досі не бачив, і я певен, що його й не було. Кішці не прийшлося би, як він каже — «вигребати з темноти Володимирської бібліотеки» останки Потієвих рукописів — ігноруючи таке попереднє видання. Тільки його видання, 1714 р., спопуляризувало Потієві казання і піддало гадку уніатському духовенству зробити сю збірку підставою для цілорічного кругу казань. 1788 р. почаївські василіани випустили збірку Кішки, доповнивши її казаннями на всі інші неділі року, «певних теологів і казnodіїв того ж закону св. Василія Вел. Коронної провінції» ².

Але наскільки докладно віддають переклади Кішки стиль і характер Потієвих оригіналів, зостається незвісним: чи не виправив він їх *lege artis*, відповідно правилам католицької гомілетики. Тому на підставі сього збірника можемо тільки з певними застереженнями оцінювати хист і характер Потія-проповідника. Богослови похвально відзиваються про читання у Св. Письмі й писаннях учителів церкви, східних і західних, похваляють добру літературну будову ³. «Казання мають більш штучну, схоластичну форму, відповідно до вимог шкільної гомілетики; в «гоміліях» виклад простіший і свобідніший: пояснення свят і міркування з приводу їх. Але ні в одних, ні в других не відчувається щирого гуманного чуття, ні поезії сердечного пафосу. Вони командують, кричать, страшать, кличуть, але не поривають щирим поривом. Почуття милосердя, як і почуття краси, видно, були чужі

¹ Трипольський — Труды 1878, II с. 379 — посилається на Мехежинського (Mecherzyński) *Historja wytomu w Polsce* II с. 401. Круковські — як вище. Макарушка в Ювіл книзі с. 131.

² *Kazania i Homile od Niedzieli Przedzapustney do Niedzieli i Poniedzałka zesłania Ducha S. Meża Nieśmiertelney Pamięci Hуpacyusza Pocięia przez I. W. Leona Kiszkę Biskupa Włodzimierskiego w Supraslu do Druku podane. Na dalsze zaś Niedzele przez pewnych tegoż Zakonu S. Bazylego W. prowincyi Koronney Teologow i Kазnodzięow przydane, i tak na wszystkie Niedziele całego Roku, w niniejszym 1788 nowo wydrukowane, za Pozwoleniem Zwierzchności.* Згаданий Трипольський у своїх писаннях про Потієві проповіді (се найбільше писання про Потія, ця книга — коло 300 стор), не завваживши, що все, що почаївське видання містить понад збірку Кішки — се додатки не Потієві, в усіх схарактеризував як Потієве проповідництво цю почаївську збірку і тим способом позбавив всякої вартості і без того немудро своєю працю.

³ Згаданий Круковські, пробошч костела св. Флоріана в Кракові, в своїй (дуже поверховій, чисто інформаційній) статті ставить Потія поруч Скарги і Бірковського, найбільших польських проповідників, і накликає сучасне польське духовенство розчитуватися в його проповідях замість «сухої німецької бібулі»; манера Потія нагадує йому Золотоустого і навіть ап. Павла! (с. 2 — 3 відбитки — за виписки дякую щиро ак Студинському, що ласкаво поміг мені зібрати сю літературу про Потія, неприступну в Києві).

авторові. В сих казаннях прозирає та ж сувора, амбітна, автократична вдача, яку зафіксувала гарна гравюра з його портрета, долучена до сеї книги.

Нарешті треба сказати кілька слів про Потієве листування. Невелика збірка його листів опублікована з архіву Льва Сопіги, тодішнього канцлера в кн. Литовського, прихильника і протектора Потієвого, велить дуже бажати повнішої збірки його листування. Сі листи, писані дуже широко, як до приятеля, дуже живо, хоч і малосимпатично доповнюють образ Потія не тільки як діяча, а як і літератора. Писані вони (польською мовою, розуміється) також жваво, образово і з великим темпераментом, як і друковані твори. От, напр., кілька прикладів (у перекладі):

Що ваша милість рачши писати про полоцького владика, що він облудно поступає, то вже Бог знає, кому на світі вірити! Бо я серця бачити не можу, але все, чого допильнувати було моєю повинністю, все над ним виконано було! Вчинив професію (ісповданне) з присягою на євангелії двічі. Але як не пам'ятає того, то як приступити до нього влада і зверхність божого помазанця (короля), я і владика кривоприсяжця зумію деградувати! А поки такої карн над котрим не станеться, не перестануть і Богом і божим помазанцем шахрувати!

От і тепер зловив я пташка, і маю його в клітці — се той протопіпк пинський, що кілька літ завзято противився зверхности духовній і світській; я йому теж не маю чим иншим платити, тільки пліш здіму, так щоб і десятий то бачучи каюся!

Чув я також, що поп пинський микольський був у в. м. стараючи ся про владичтво пинське і мабуть так розпустно язиком («губою») ширмував, що трохи на ланцюху не поседів у в. милости; сердечно жалую, що то його не спіткало! Певно, ваша милість нічим против свого сумління не провинився б (коли б його був на ланцюх посадив), бо не священика, а правдивого «лотра» (розбійника), бунтівника і вбивця мав би в м. вязниці. Перше — що пинського владика другого — перед тим що помер, отрутою з світу згладив, він і за життя на нього (того попа) нарікав, і при смерті потвердив, що то з його рук иде. І тепер він (той піп) найголовнішим всіх бунтів, реbellій і непослушности инших попів, а чинить то покладаючись на маєтність, що там має на свою церкву — мало що владичтву не рівна. І немало там таких попів! От і протопіпко пинський, теж в нади на маєтність брикав! Сьому (микольському попові) теж би того треба, а инакше там своєволя не втихне, і той будучий владика (за котрого Потій клопочеться), коли не буде мати значного ратунку від й. кор. мил. і від в. мил., даремно нам сподіватись чогось доброго! Що б ми як найбільше терпіли та чекали полпшення їх (православних), вони навпаки стають ще гірші, й говорять, що ми їх боимось, або ще таке, що король й. мил. через часті докуки на соймі сприквив собі і нас і уню. І я вже не знаю, правду чи неправду вони мовлять, коли більше ім ніж нам по шву пореться. Бо коли б їх раз, але добре відправлено, то й нам би спокій дали, і короля й м. і справ річипоспозито на соймі не турбували б.

Але не дивуюсь тому, що та погана (sproсна) bestія, котра то ў в. мил. мало в ланцюху не була, так по дурному собі починала, (бо)² що за цидулу

¹ Archiwum domu Sapiehow ч. 301 (1602, червень).

² Тут у друкованім пропуск, але він не перешкоджає зрозуміти хід гадок.

потім, у Кракові бувши, його король мил подав,— посилаю і копію! Аж себе я забув, прочитавши — дивуючись смисловиті того поганого хлопа, що в тій своїй щидулі не так багато просить, як більше наказує і вчить помазанця божого, як має з підданими обходитись! Мабуть і мудрому сенаторові не годилось би щось таке зробити, що той поганий болван вчинив! Пожалься ж Пане Боже, що його в м такі справді не казав в час а ти в ланцюх та в пута — істно був він того годен! Але і напотім він того не втече, а стане йому за ланцюх, коли йому церкву відберуть і маєтності до неї належачі, позвавши його до уряду духовного! Нехай тільки з ним поступлять як з протопопком — скине ту гордість, як і той! А поки того не буде, не сподівайтеся вашої милости нічого доброго в нашій церкві. Досить уже ім фольгувалося, треба справді суворіш поступати з ними, як з такими що ні раціями ні найяснішими доводами не дадуть себе до доброго привести, тільки упір і грубінства переймають (оден від другого) Не попи то, але простими хлопами радше і справедливіше повинні їх називати І апостол Павел не без причини написав «Примушуй вийти!» — против таких що не дбають нічого ні про своє ні про людське спасенне, просто як чума між стадом господнім А що найгірше — що вони собі юрисдикцію присвоюють більшу ніж біскупи, відкликаються до патріархів, котрих і до віку не бачать, а від своїх біскупів тікають. А хто ж того не бачить, що то не стільки для оборони патріяршої юрисдикци,— котрої і перед тим мало знали, як більше роблять то для свого своєвільства· аби над собою наставників не мати Страх і повдати, як своєвільство намножилося між ними — немало неслухавсь я того і з інших країв, що діється між (нашими) противниками. Бо коли хочуть їх за який небуди виступок карати ті владики, що з Греції приздять, то вони звикли мовити: «не маєте до нас нічого, бо то не ваша дієцезія». А коли власні біскупи їх позивають, вимовляються патріярхами. Чисто Мархолтове дерево!¹ А з тим своєвільства, ексцеси бувають нечувані Отже коли вже в панських і шляхетських (православних) маєтностях нічого не можемо, нехай хоч у католиків і в маєтностях його кор м. маємо владу злих карати і святу унію промувати!»²

Як живцем се вийнято з «Антирризиса» або з «відповіді Клірикові».

«Пересторога». Один з найбільш інтересних творів сеї доби, наполовину полемічний трактат, наполовину історичний памфлет, він дає пробу широкого вияснення тих історичних обставин і скритих психологічних «людських і диявольських» спружин, які привели до проведення і закріплення уніі,— і дійсно, визначається неабиякою силою історичної концепції, яскраво ілюструючи собою сильне розбудження мислі, дане чвертьвіковою напруженою літературною працею. З сього боку, власне як продукт синтезуючої думки, що підіймається над дрібною схоластикою полеміки, він досі майже не оцінений. Коли його опубліковано в 1850-х роках, з копії, що надіслав зі Львова Зубрицький³,— його спочатку, ничтоже

¹ Натяк на популярну повість про Соломона і Мархолта (Китовраса).

² Archiwum Sarajewo с 352—3 (листопад 1602 р).

³ З копії Зубрицького «Пересторогу» надруковано в Актах Зап. Росії IV ч. 149 (1851), на копії своїй Зубрицький зазначив, що він списав її з оригіналу Львівської Ставропигії — подає і номер рукопису, але з-поміж ру-